

УДК 811.161.2'367.626

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-206-5>

ОРГАНІЗАЦІЯ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ ІЗ ЗАЙМЕННИКОМ У РОЛІ ПІДМЕТА

ORGANIZATION OF THE SENTENCE STRUCTURE WITH THE PRONOUN AS THE SUBJECT

Зайцева Н.П.,

orcid.org/0009-0008-4030-7185

кандидат філологічних наук,

старший викладач кафедри германських мов

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Стаття написана в руслі актуальних досліджень, оскільки проблема ролі займенника на формально-синтаксичному рівні структури речення зумовлена поширеністю цієї частини мови, її взаєминами з іншими членами речення. Визначення функціональних особливостей кожної лексико-семантичної групи займенників є певним внеском до загальної теорії ролі підмета в реченні та особливостей його вживання. Значну увагу приділено ролі займенників у роботах Л.А. Булаховського, І.Г. Матвіяса, П.О. Петрової, Й.О. Дзєндзелівського, І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, М.Я. Плющ, В.М. Ожогана, О.Г. Межова, Н.Л. Іваницької, І.В. Дудко, Н.П. Дзюман та інших авторів. Незважаючи на наявність значної кількості праць, присвячених займенникам, їх роль у сучасній мові ще не є досить висвітленою. Тому мета, яку ми ставимо у цій статті, – проаналізувати функції всіх лексико-граматичних розрядів займенників у ролі підмета. Дотримуємось погляду щодо вираження підмета формою називного відмінка однини чи множини із будь-яким лексичним значенням – вказувати на особу, будь-яку істоту / неістоту, явище, поняття, що виконує роль носія ознаки, вираженого присудком. У статті розглянуто поділ займенників з погляду функціонування їх у ролі підмета на три групи: співвідносні з іменниками займенники, співвідносні з числівниками займенники, співвідносні з прикметниками займенники. У сучасній українській мові відбуваються певні зсуви у співвідношенні називного й об'єктного (орудного) відмінків особових займенників. Тому подальше дослідження передбачає детальний аналіз ролі підмета у співвідношенні з роллю суб'єктної синтаксеми на семантичному рівні речення. Сфера використання об'єктного відмінка зумовлена звуженням сфери вживання називного відмінка. Ці особливості співвідношення відмінкових форм зумовлюють появу та розвиток такої функції займенника, як емоційно-вольова (психологічна).

Ключові слова: займенник, підмет, лексико-граматичні розряди.

The article is written in the direction of current research, since the problem of the role of the pronoun at the formal-syntactic level of the sentence structure is determined by the prevalence of this part of speech, its relationship with other members of the sentence. Defining the functional features of each lexical-semantic group of the pronouns is a certain contribution to the general theory of the role of the subject in a sentence and the features of its use. Considerable attention was paid to the role of the pronouns in the works of L.A. Bulakhovsky, I.H. Matviyas, P.O. Petrova, Y.O. Dzendzelivskyi, I.R. Vykhovanets, K.G. Horodenskaya, M.Ya. Plushch, V.M. Ozhohan, O.H. Mezhev, N.L. Ivanytska, I.V. Dudko, N.P. Djuman and other authors. Despite the presence of a significant number of works devoted to the pronouns, their role in the modern language is not yet sufficiently covered. Therefore, the aim of the article is to analyze the functions of all lexical-grammatical classes of pronouns in the role of subject. We adhere to the view regarding the expression of the subject in the form of nominative singular or plural, with any lexical meaning – to indicate a person, any being / non-being, phenomenon, concept that performs the role of the carrier of the sign expressed by the predicate. The article considers the division of pronouns from the point of view of their functioning as a subject into three groups: pronouns relative to nouns, pronouns relative to numerals, pronouns relative to adjectives. In the modern Ukrainian language, there are certain shifts in the ratio of nominative and object (instrumental) cases of the personal pronouns. Therefore, further research involves a detailed analysis of the role of the subject in relation to the role of the subject syntax at the semantic level of the sentence. The sphere of use of the object case is determined by the narrowing of the sphere of use of the nominative case. These features of the relationship of case forms determine the appearance and development of such functions of the pronoun as emotional-volitional (psychological).

Key words: pronoun, subject, lexical-grammatical categories.

Постановка проблеми. Спільним для формально-граматичної і семантико-синтаксичної ознак є вказівка на синтаксичну сутність того елемента, який вони характеризують, – члена речення, виділюваного за синтаксичною ознакою, і компонента, виділюваного за семантико-синтаксичною ознакою, але з опорою на синтаксичну ознаку (синтаксичний зв'язок). У семантично елементарному реченні предикат своєю валентністю передбачає кількісний і якісний склад непередикатних семантем, яким на семантико-синтаксичному рівні відповідають субстанціальні синтаксеми, що на формально-граматичному рівні представлені характерними для них членами речення – головними та другорядними.

Мовознавці глибоко досліджували синтаксичну структуру простого речення, семантико-синтаксичні відношення між членами речення, граматичні характеристики всіх форм синтаксичного зв'язку. Проте на сучасному етапі розвитку синтаксичної науки проблема теорії членів речення, засобів їх вираження, зокрема займенниковими словами, є однією з найбільш актуальних та дискусійних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У розробленні теорії підмета значну роль відіграли праці українських мовознавців Л.А. Булаховського, І.Г. Матвіяса, П.О. Петрової, Й.О. Дзензелівського, І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, М.Я. Плющ, В.М. Ожогана, О.Г. Межова, Н.Л. Іваницької, І.В. Дудко, Н.П. Дзюман та інших дослідників. У зв'язку з обґрунтуванням структури простого речення підмет як головний член двоскладних конструкцій, посідає одну з центральних позицій у реченні, разом із присудком утворює його граматичну основу і визначається на основі формально-синтаксичних і формально-морфологічних ознак, закріплених структурою слова.

Мета дослідження – проаналізувати особливості вживання займенників різних лексико-граматичних розрядів у ролі підмета – головного компонента речення на формально-граматичному рівні. Простежити функціональну співвіднесеність займенникових слів з різними частининомовними класами слів, їх місце в реченні та особливості сполучення з присудком.

У структурі простого двоскладного речення підмету властиві такі диференційні ознаки, як: ядерність (головний член речення), взаємозалежний зв'язок із присудком (член речення, поєднаний предикативним зв'язком), детермінація присудком з боку синтаксичного часу й модальності [3, с. 64]. Теоретичні напрацювання лінгвістів дають змогу виділити такі основні ознаки підмета: а) він є одним із головних членів двоскладного речення; б) указує на носія предикативної ознаки; в) у типових випадках співвідноситься з темою (даним) під час актуального членування речення; г) корелює з позицією суб'єкта у структурі речення; г) виражається спеціалізованою відмінковою формою – називним відмінком іменника, займенникового іменника тощо; д) перебуває в предикативному зв'язку з присудком; е) поєднується з присудком формою зв'язку – координацією; е) у реченні здебільшого стоїть перед присудком [3, с. 66].

Підмет і присудок поєднуються між собою на основі предикативного зв'язку, який і утворює «предикативну основу речення, або елементарне з формально-синтаксичного погляду просте речення» [3, с. 63]. Крім предикативного зв'язку, дослідники надають вагомому значення і формі зв'язку – координації [3, с. 63]. На відміну від форми підрядного зв'язку узгодження, таке поєднання слів є взаємопередбачуваним, тобто модально-часова присудкова форма дієлова чи його еквівалента вимагає підмета у формі називного відмінка, а присудок уподібнюється підметові як опорному компонентові у формах числа, роду та особи. Слова, поєднані узгодженням, перебувають в однобічному підрядному зв'язку. Засобом такого поєднання слугує флексія залежного слова, що свідчить про односпрямовану залежність (узгодження в роді, числі й відмінку, а також в особі). Тому обмежувати поєднання підмета і присудка зв'язком узгодження неправильно.

Традиційного погляду дотримуються мовознавці щодо вираження підмета формою називного відмінка однини чи множини. Підмет може бути виражений словом із будь-яким лексичним значенням – вказувати на особу, будь-яку істоту / неістоту, явище, поняття, що виконує

роль носія ознаки, вираженого присудком. Носій ознаки завжди має граматичне значення предметності, саме тому типовою формою вираження підмета є форма називного відмінка.

Логічно правильним є поділ займенників з погляду функціонування їх у ролі підмета на три групи:

а) співвідносні з іменниками займенники, що мають узагальнено-предметне значення, і вживання в ролі простого підмета або додатка для них є прямою і основною синтаксичною ознакою;

б) співвідносні з числівниками займенники, що мають узагальнено-кількісне значення, і в реченні можуть бути простими підметами або входити у складений підмет;

в) співвідносні з прикметниками займенники, що мають узагальнено-якісне значення, і виконують основну синтаксичну роль означення; як підмети вони можуть вживатися, набуваючи вторинної функції субстантивів.

До першої групи відносять особові, питально-відносні, заперечні, неозначені та означальний займенник *сам*. Співвідносні з іменниками займенники, ужиті в ролі простого підмета, є чи не найпоширенішим явищем. Вони не містять конкретної назви предмета і вказують на певні предмети лише в певній ситуації, контексті. «Співвідносячись із морфологічно членованим іменником у попередніх висловленнях, – наголошує І.Р. Вихованець, – займенникові іменники функціонально наближаються до текстових морфем» [4, с. 189].

Особові займенники, являючи собою замкнену групу слів, вказують на мовця (*я*), на групу осіб, до складу яких входить мовець (*ми*), на співрозмовника, слухача (*ти, ви*), на особу, предмет (в однині та множині), які не беруть участі в мовленнєвих актах, але про які йдеться в мовленні (*він, вона, воно, вони*). Напр.: *А він який їй чоловік? Він гірш ворога лютого!* (М. Коцюбинський); *Чого ж ти мовчиш? ти води у рот набрав? чи ти онімів?* (Марко Вовчок); *Бо, власне, й їхнім найголовнішим аргументом було те, що ми не маємо ніякої сили, що ми – не нація, а коли й нація, то така нерозвинена, така безсила, що не варта ніяких державних форм* (В. Винниченко).

Особові займенники в ролі підмета часто сполучаються з означальними займенниками *сам, весь*, напр.: *Правду кажучи, я сам уперше в цій місцевості* (О. Донченко); *І провела мати синів на священний бій за землю, про яку поет говорить: Ти вся – жага, ти вся – горіння* (М. Рильський). В.В. Виноградов вважав такі поєднання єдиним членом речення – підметом, а функція означального займенника в такому випадку наближена до частки або прислівника: *Я сам бачив і Я особисто бачив*. З приводу вживання займенника *сам* І.Г. Матвіяс писав, що в разі, коли займенник *сам* стосується особового займенника, який у реченні опускається, він переймає на себе синтаксичну роль останнього [9, с. 102]: *Я сам розчистив сю злиденну нивку і мучуся як проклятий над нею, а чи вона що вродить, сам не знаю* (Леся Українка); *Сам! Сам заспіваю, сам занедужаю, сам і помру!* (М. Куліш).

Якщо іменник і займенник функціонують одночасно, то підметом виступає логічно наголошена форма. У реченні *Вона була здивована і тиха, озерна гладь* підметом є займенник, а іменник – прикладкою [6, с. 176].

Підмет має спеціалізовані морфологічні засоби вираження, тобто вживання займенника у називному відмінку, тоді як морфологічними варіантами суб'єктної синтаксеми є називний, родовий, орудний, давальний, знахідний відмінки і навіть місцевий відмінок. Виділені займенники є суб'єктом фізичного стану або емоційно-психічного стану людей чи інших істот, предметів, явищ природи, навколишнього середовища. Порівняйте: *Їй стемніло в очах, вона кволо, неначе підбита птаха, махнула руками й опустилася на підлогу* (Ю. Мушкетик); *Прокинулася, бо їй стало холодно; Її [дитину] морозило, у неї піднялася температура* (З газети); *весело, сумно, радісно, соромно, боляче, страшно* тощо: *Мені весело* (М. і С. Дяченки); *Йому не стало страшно, а тільки сумно* (Ю. Мушкетик); *Радісно мені* (І. Драч); *Чогось мені нелегко, Десь мій милий далеко* (Укр. приказки).

Займенникові іменники *хто*, *що* структурують питальні речення займенниково-іменникового типу, у яких висловлено бажання мовця з'ясувати щось для нього неокреслене чи йому невідоме [4, с. 197]: *А хто нам ту інструкцію читав?* (П. Панч); *Що то було?* (З газети).

Своєрідною є позиція підмета у складнопідрядних реченнях, зумовлена предикатом із суб'єктною семантико-синтаксичною валентністю [4, с. 199]: *Щоб загинув той, хто загинув при повній ясності, і щоб жив той, хто жив при повній ясності* (П. Загребельний);

Ніхто, ніщо в ролі підмета вживаються для вираження повного заперечення зв'язку особи, предмета з дією чи ознакою. Характер таких займенників спричинює поєднання присудка із заперечною часткою *не* [6, с. 176]: *Б'ю її, лаю – ніщо не помагає; узяти б убити зразу, коли б тільки гріха не страшно, та суду людського не боязно!* (Панас Мирний); *Ніхто не забутий. На полі ніхто не згорів: Солдатські портрети На вишитих крилах пливуть...* (Б. Олійник).

Особливістю займенника *ніщо* є те, що функцію підмета він може виконувати у формі родового відмінка: *Всіх од мене проганяють, Через тин перекидають, Щоб нічого не росло* (Л. Глібов).

У ролі підмета виступають і неозначені займенники: *Хтось відчинив хатні двері* (О. Довженко). Згідно з традиційним поглядом, неозначені займенники, поєднуючись із прийменниково-іменниковою конструкцією (Prop. + з (із, зі) + Ngen.), утворюють семантично неподільні сполуки, що вживаються як один член речення: *Та й глибина там яка! – сказав хтось з хлопців* (Панас Мирний).

Співвідносні з числівниками займенники, що мають узагальнено-кількісне значення, у реченні можуть бути простим підметом або входити до структури складеного підмета. У функції простого підмета вони вживаються досить рідко і переважно в діалогічному мовленні: *Від другого курсу на зборах виступило троє. – Від третього стільки ж* (З газети). Вказівний займенник *стільки* та питальний *скільки* структурують складений підмет (або головний член односкладного речення), виражаючи абстрактний характер числового значення: *Ах скільки радості, коли ти любиш землю, коли гармонії шукаєш у житті* (П. Тичина) [6, с. 177].

Співвідносні з прикметниками займенники, що мають узагальнено-якісне значення, як підмети можуть уживатися, набуваючи вторинної функції субстантивів. Сюди входять усі присвійні займенники (*мій, твій, наш, ваш, їхній, його, її, свій*), вказівні (*це, те, цей, той, такий*), питально-відносні (*який, котрий, чий*), неозначені (*деякий, декотрий, якийсь, котрийсь, який-небудь, будь-який*), означальні (*всякий, кожний, жодний, інший, весь*) та заперечні (*нічий, ніякий*) [6, с. 177].

Присвійні займенники, крім свого основного значення належності предмета особі, субстантивуючись, можуть мати й відтінки інших значень. Найчастіше такі займенники вживають на позначення родинних понять, людей за спільністю щодо місця роботи, навчання, проживання. Напр.: *Мій так само був на гуральні, як і ваш* (М. Коцюбинський); *– А моя ще до війни кожного ранку грінки на свинячому смальцеві смажила* (Г. Тютюнник); *Велась жорстока боротьба за Харків. Строго його оточували наші* (П. Тичина); *А твій же хто, Ірино?* (М. Зарудний); *Своє – найкраще!* (З газети).

Субстантивовані займенники *це, те, цей, той, такий* як підмети вживаються для того, щоб заступити назване вище (особу, предмет, ціле речення чи низку речень) і поєднати контекст в одне синтаксичне ціле: *Хазяйки журяться, жаліються мужикам своїм, а ті й байдуже: невелике діло курка* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Давно те минуло, як, мала дитина, Сирота в ряднині, я колись блукав, Без свити, без хліба, по тій Україні, Де Залізняк, Гонта з свяченим гуляв* (Т. Шевченко); *Знайшовся такий, що дав волю, дав і землю* (М. Коцюбинський); *В селі хоч і не без добрих людей, та кожний зі своєю напастю змагається, свою біду оплакує; Сей дома був. Лежить собі у садку під грушею, люльку пихає* (Марко Вовчок).

Повторюваний та ампліфікований субстантивований займенник *той*, на думку І.Г. Матвіяса, часто виражає роздільне значення – *один із багатьох, дехто*. Такі конструкції ста-

новлять надфразну єдність та зв'язують ширшу синтаксичну одиницю в одне ціле: *У всякого своя доля і свій шлях широкий: Той мурує, той руйнує, Той несимим оком – За край світа зазирає, Чи нема країни, Щоб загарбать і з собою Взять у домовину. Той тузами обирає Свата в його хаті, А той нишком у куточку Гострить ніж на брата* (Т. Шевченко) [9, с. 117–118].

Складений підмет становлять сполучення вказівних займенників з числівниками: *Ті два незвичайні...* (Т. Шевченко) [9, с. 117].

Досить характерним для всіх стилів мовлення є явище субстантивації займенників, коли вони виконують роль підмета, *всякий, кожний, жодний, інший*, напр.: *Інший знов лежав на лаві* (О. Кобилянська); *Що місяць, то місяць – всякий бачив, але, як зразу показалося, так уже й увесь вечір здавалося, що то золота діжа сходить* (С. Васильченко); *Кожен намагався показати свою силу, вправність, сміливість* (В. Бойченко).

На думку І.В. Дудко, вживання займенників у значенні відповідних іменників зумовлене певними семантичними зрушеннями, які викликані частковою зміною категорійної функції, впливом контексту, особливою синтаксичною позицією, уведенням додаткових конотативних ознак тощо. Наприклад, ад'єктивні неозначені займенники здебільшого зазнають синтаксичного ступеня субстантивації, бо, переміщуючись у типову для іменника формально-синтаксичну позицію, вони не набувають морфологічних змін у нетиповій їм синтаксичній позиції. Наприклад: *Сю мову [англійську] дуже мало хто знає, хоч деякі і збираються зайнятись нею* (Леся Українка) [7, с. 124].

Займенник *сам* указує на виокремлення особи та рідше – на протиставлення дій двох суб'єктів речення: *Для хлопця поклада на призьбі окраєць хліба і пучечок зеленої цибулі, сама пішла з серпом на лан...* (П. Панч); *Сама пішла світ за очі – аби знайти від тебе крихту порятунку* (Л. Костенко); *А лисичка тим часом пригнала бичка в ліс, прив'язала його до дуба, а сама пішла рубати дерево на саночки* (Укр. казки).

Якщо займенник *весь (увесь)* пов'язаний з підметом і виступає між двома однорідними присудками, то він замінює суб'єкт, формально стає підметом у новому реченні і підсумовує низку думок, що виражені в попередніх реченнях: *І хоч від цього ніхто не впав трупом, однак цей постріл нагнав такого жаху у глиницю, що всі закричали й заголосили навзрид* (М. Бажан); *В одному з документів зазначалося, що все пройшло спокійно, а чисельність тих, хто проводжав ученого в останню путь сягала 600 осіб* (З газети).

Сполучаючись зі збірним числівником займенник *увесь* становить з ним єдине синтаксичне ціле, що в реченні виступає в ролі складеного підмета: *І на призьбі під хатою усі троє сіли* (Т. Шевченко); *Усі троє починають сміятися одне з одного, однак найкмітливіший мудрець незабаром здогадується, що в нього теж брудне обличчя* (З газети).

Заперечні займенникові прикметники, як і займенникові іменники у ролі підмета, вимагають заперечної частки для присудка: *Страшно затято зчепилися противники!.. Але годі! Нікотрий не передужає другого* (І. Франко); *Йому ніяка не вгодить* (З газети).

На думку В.М. Ожогана, займенники прислівникового походження теж зазнають субстантивації, це спричиняється модифікаціями реченневої структури і позицією займенникового прислівника, в яку він потрапив внаслідок цих модифікацій, напр.: – *Будь-яке видиме «Десь», обране вами за помешкання, завжди віддається на милість безжального захланного «Скрізь» (Всесвіт)* [11, с. 53], вони також можуть виступати в ролі підмета.

Висновки. Отже, у сучасній літературній українській мові функціонування займенників у ролі підмета – дуже поширене явище. Зважаючи на дійсничну функцію самих займенників, у ролі підмета вживаються всі лексико-граматичні розряди, кожен з яких несе певне семантичне навантаження. Перспективою дослідження є їх вивчення зі сторони комплексного підходу як на формально-граматичному рівні, так і на семантико-синтаксичному, враховуючи потенційні транспозиційні можливості займенникових слів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Булаховський Л.А. Питання синтаксису простого речення в українській мові. Дослідження з синтаксису української мови. Київ, 1958. С. 11–43.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. Київ, 1993. 368 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української. Київ, 1992. 224 с.
4. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення. Київ, 1983. 219 с.
5. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. Київ, 1991. 192 с.
6. Дзюман Н.П. Семантико-синтаксична сфера займенника в сучасній українській літературній мові : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Київ, 2015. 253 с.
7. Дудко І.В. Займенникове вираження категорії означеності/ неозначеності в українській мові. Київ, 2011. 232 с.
8. Іваницька Н.Л. Нариси з синтаксису української мови. Вінниця, 2011. 183 с.
9. Матвіяс І.Г. Синтаксис займенників в українській мові. Київ, 1962. 131 с.
10. Межов О.Г. Співвідношення семантико-синтаксичного та формально-синтаксичного членування простого речення з суб'єктними синтаксемами. *Лінгвістичні студії* : збірник наукових праць. Донецьк, 1998. Вип. 4. С. 57–61.
11. Ожоган В.М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. Київ, 1997. 231 с.
12. Плющ М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. Київ, 1986. 175 с.